

Unifikacja Królestwa Polskiego po klęsce powstania styczniowego w świetle źródeł kartograficznych

Mapy za karę

150 lat od wybuchu powstania styczniowego zachowało się niewiele kartografików z tamtego okresu. Dopiero po stłumieniu zrywu władze w Petersburgu wzięły się do likwidacji resztek autonomii Królestwa Polskiego, co zaowocowało licznymi pracami kartograficznymi.

Henryk Bartoszewicz

Już po upadku powstania listopadowego rozpoczął się okres stopniowego zacierania odrębności Królestwa Polskiego. Statut Organiczny z 1832 r. zlikwidował sejm Królestwa mający współudział w ustawodawstwie. Rada Administracyjna zeszała do roli organu wykonawczego namiestnika, którym

został mianowany zdobywca Warszawy Iwan Paskiewicz. Liczbę komisji rządowych zredukowano z pięciu do trzech: sprawiedliwości, spraw wewnętrznych i duchownych oraz przychodu i skarbu. Ministrom szefującym komisjom zmieniono tytuły na dyrektorów głównych. W marcu 1837 r. przemianowano województwa na gubernie, pięć lat później – obwo-
dy na powiaty, a powiaty na

okregi. Sporządzona i opublikowana w zakładzie litograficznym Józefa Kościńskiego między 1837 a 1841 r. mapa Królestwa Polskiego w skali około 1:1 000 000 ukazuje podział administracyjny kraju w okresie między przemianowaniem województw na gubernie a likwidacją obwodów i utworzeniem powiatów (AGAD, Zb. Kart. 43-1) – ryc. 1. W 1845 r. liczbę guberni Królestwa Polskiego zmniejszono z 8 do 5: łącząc gubernie kaliską i mazowiecką, utworzono gubernię warszawską, gubernię kielecką przyłączono do radomskiej, a gubernię podlaską do lubelskiej; jedynie gubernie płocka i augustowska pozostały w swoich granicach. Jednak w okresie międzypowstaniowym nie zlikwidowano całkowicie odrębności Królestwa Polskiego.

Władze powstania styczniowego w sprawach ustrojowych nie nawiązały do struktur państwowych okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej i wojny polsko-rosyjskiej lat 1830-31. Formując strukturę podziałów administracyjnych, nie ograniczyły się jedynie do obszaru Królestwa Polskiego, a objęły nią terytorium Rzeczypospolitej Oboj-

ga Narodów. Zamieszczona w pracy Stefana Kieniewicza *Powstanie styczniowe* (wydanie II, Warszawa 1983, PWN) mapa opatrzona tytułem *Powstańczy urząd administracyjny z 1863 r. Podział na województwa* ukazuje strukturę administracyjną ziem Rzeczypospolitej w granicach sprzed 1772 r. Wielkie Księstwo Poznańskie podzielono na trzy województwa (poznańskie, średzkie i bydgoskie), Prusy Zachodnie na dwa (pomorskie i chełmińskie), Królestwo Polskie na osiem (płockie, kaliskie, mazowieckie, augustowskie, podlaskie, lubelskie, sandomierskie i krakowskie), a tzw. ziemie zabrane na dwa: Księstwo Warszawskie (kowieńskie, inflanckie, wileńskie, grodzieńskie, nowogródzkie, mińskie, witebskie, mohylewskie, wołyńskie, poleskie, podolskie i kijowskie). Województwa podzielono na powiaty. Natomiast dla całości ziem pierwszego zaboru austriackiego utrzymano nazwę Galicja, dzieląc ten obszar na obwo-

W 1864 r. istniały jeszcze w Królestwie Polskim władze centralne podległe bezpośrednio carowi-królowi, które częściowo przetrwały z okresu konstytucyjnego, a częściowo powstały w latach 1861-62, kiedy uległ załamaniu proces unifikacji ustrojowej zapoczątkowany po upadku powsta-

1. Mapa administracyjna Królestwa Polskiego, między 1837 a 1841 r., AGAD, Zb. Kart. 43-1

2. Mapa administracyjna Królestwa Polskiego, 1867 r., AGAD, Zb. Kart. 36-1

nia listopadowego. Odmienna od rosyjskiej była także administracja terenowa, mimo podobnego nazewnictwa. Likwidacja tych odrębności nie nastąpiła ani podczas powstania styczniowego, ani bezpośrednio po jego upadku. Zapowiedzią zmian ustrojowych na tym obszarze było powołanie 19 lutego (2 marca) 1864 r. Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie, złożonego wyłącznie z Rosjan, któremu przewodniczył namiestnik Królestwa Fiodor Berg. Jednakże instytucja przygotowująca reformy mające zlikwidować odrębność Królestwa był urzędujący w Petersburgu Komitet Spraw Królestwa Polskiego utworzony 25 lutego (8 marca) 1864 r. pod przewodnictwem cara.

W latach 1866-68 zlikwidowano prawie wszystkie instytucje centralne w Królestwie, przekazując ich kompetencje odpowiednim ministerstwom w Petersburgu. Pozostały wówczas jeszcze tylko trzy: namiestnik (tytuł ten został zniesiony wraz ze śmiercią Berga w 1874 r.), Komisja Rządowa Sprawiedliwości (zlikwidowana w 1876 r.) i Prokuratoria Królestwa Polskiego. Likwidacja Komisji Rządowej Sprawiedliwości, której funkcje przejęło Ministerstwo Sprawiedliwości w Petersburgu, była konsekwencją reorganizacji sądownictwa, polegającej na wprowadzeniu na terenie Królestwa Polskiego zreformowanego w 1864 r. rosyjskiego systemu sądów. Jedyną pozostałą odrębność

cią ustrojową była nazwa Królestwa Polskiego, używana także w tytulaturze carów. Jednakże od połowy 1888 r. w dokumentach urzędowych pojawiło się określenie „gubernie Kraju Nadwiślańskiego”, później *Privislinskij kraj*.

Zmiany ustroju administracji terenowej Królestwa Polskiego były wzorowane na ustawach o samorządzie ziemskim i wiejskim z 1864 r. oraz o samorządzie miast z 1870 r., które wprowadzały w Rosji trzy stopnie administracji: gubernię, powiat i gminę. W wyniku reformy administracyjnej z 31 grudnia 1866 r. ziemie Królestwa zostały podzielone na 10 guberni (85 powiatów):

- **kaliską** (8 powiatów: kaliski, kolski, koniński, łęczycki, sieradzki, słupecki, turecki, wieluński),

- **kielecką** (7: jędrzejowski, kielecki, miechowski, olkuski, pińczowski, stopnicki, włoszczowski),

- **lubelską** (10: biłgorajski, chełmski, hrubieszowski, janowski, krasnostawski, lubelski, lubartowski, nowoaleksandryjski, tomaszowski, zamojski),

- **łomżyńską** (8: kolneński, łomżyński, makowski, mazowiecki, ostrołęcki, ostrowski, pułtowski, szczuczynski),

- **piotrkowską** (8: będziński, brzeziński, częstochowski, łaski, łódzki, piotrkowski, radomski, rawski),

- **płocką** (8: ciechanowski, lipnowski, mławski, płocki, płoński, przasnyski, rypiński, sierpecki),

- **radomską** (7: iłżecki, konecki, kozienicki, opatowski, opoczyński, radomski, sandomierski),

- **siedlecką** (9: bialski, garwoliński, konstantynowski, łukowski, radzyński, siedlecki, sokołowski, węgrowski, włodawski),

- **suwalską** (7: augustowski, kalwaryjski, mariampolski, sejneński, suwalski, władysławowski, wołkowyski),

- **warszawską** (13: gostyński, górno-kalwaryjski, grodziski, grójecki, kutnowski, łowicki, miński, radziejowski, radzyński, skierniewicki, sochaczewski, warszawski, włocławski).

Reformie administracyjnej z 1866 r. towarzyszyły wzmożone prace pomiarowe i kartograficzne na ziemiach Królestwa Polskiego. W latach 1866-67 wykonano mapy administracyjne kraju oraz mapy guberni i powiatów w nowych granicach. Zachowało się niewiele z nich, ale te, które dzisiaj znajdują się w zbiorach archiwalnych, muzealnych i bibliotecznych, pozwalają poznać proces ich powstawania oraz rodzaje wykonanych wówczas prac.

Sporządzanie map rozpoczęło jeszcze przed wejściem w życie 1 stycznia 1867 r. ukazu z 31 grudnia 1866 r. W Zbiorze Kartograficznym AGAD znajduje się

3. Mapa administracyjna powiatu pułtuskiego, 1866 r., AGAD, Zb. Kart. 8-22

Karta Carstwa Polskiego (na obwołucie tytuł *Karta Pol-szy izdanie A. Ilina*) opatrzo-na adnotacją „poprawljena po 1e Marta 1867 goda”, co ozna-cza, że prace nad nią rozpo-częto co najmniej kilka mie-sięcy wcześniej, jeśli nawet powstała ona na podstawie istniejących opracowań kar-tograficznych, a nie nowych pomiarów. Mapa administra-cyjna Królestwa Polskiego opublikowana w 1867 r. w wy-dawnictwie Aleksieja Afino-genowicza Ilina w Peters-burgu techniką litograficzną barwioną na arkuszu papieru o wymiarach 62,5 x 78,5 cm w skali około 1:840 000 uka-zuje nowy podział kraju na gubernie oraz powiaty. Na mapie umieszczono plany pię-ciu miast: Warszawy w skali około 1:84 000 oraz Płocka, Suwałk, Radomia i Lublina w skali około 1:42 000 (AGAD, Zb. Kart. 36 – 1, ryc. 2).

Kartowanie jednostek ad-ministracyjnych przewidzia-nych w nowym podziale ad-ministracyjnym rozpoczęto prawie rok przed wejściem w życie ukazu z 31 grudnia 1866 r. od sporządzania map powiatów. Spośród zachowa-nych najwcześnieji wykreślono *Mapę nowo tworzącego się po-wiatu pułtuskiego na zasadzie reskryptu Jaśnie Wielmożnego Gubernatora guberni płockiej*

wydanego dnia 4 (16) lutego 1866 r., nr 6457/143. Autorem mapy wykonanej 7 (19) marca 1866 r. wielobarwną techni-ką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 50,0 x 48,5 cm w skali około 1:130 000 jest inżynier powiatu pułtuskie-go Konstancy Thury. Opisa-no na niej granice z powiatami: makowskim, ostrowskim (nowo utworzonym), stani-sławowskim, warszawskim, płockim, ciechanowskim i przasnyskim. Zaznaczono granice guberni, powiatów i gmin (zamieszczono na ma-pie wykaz nazw 13 wiejskich gmin i 4 miast powiatu puł-tuskiego). Oznaczono rzeki: Bug, Narew, Wkrę i strumie-nie bez nazwy oraz sieć kom-unikacyjną – drogi główne i lokalne. Miejscowości zazna-czono schematycznie, wyróż-niając miasta rysunkiem sym-bolizującym granice miejskie i kolorem czerwonym ozna-czającym teren zabudowany. Na mapie nie uwzględniono jezior, lasów, łąk, nieużytków, ziemi ornej (upraw) i rzeźby terenu. Językiem opisu map jest polski. (AGAD, Zb. Kart. 8-22) – ryc. 3.

Z 1866 r. zachowały się tak-że mapy kolejnych czterech powiatów **guberni płockiej**:

1) *Mapa powiatu płockiego, według nowej organizacji po-wiatów z oznaczeniem okrę-*

gów gminnych sporządzona przez inżyniera powiatu płoc-kiego J. Chromenta na arkuszu kalki płóciennej 48 x 43 cm w skali około 1:132 000 (AGAD, Zb. Kart. 5-9),

2) *Mapa powiatu płońskiego, według nowej organizacji po-wiatów z oznaczeniem okręgów gminnych*, również J. Chro-menta, na kalce płóciennej 47 x 43,6 cm podklejonej pa-pierem w skali ok. 1:132 000 (AGAD, Zb. Kart. 5-10),

3) *Plan sytuacyjny powiatu rypińskiego podług nowej or-ganizacji* autorstwa inżyniera powiatu lipnowskiego Stani-sława W. Oraczewskiego na arkuszu papieru 54,9 x 34 cm w skali około 1:129 000 (AGAD, Zb. Kart. 5-11),

4) *Plan sytuacyjny powia-tu lipnowskiego podług nowej organizacji* wykonany także przez Oraczewskiego na ar-kuszu papieru 48,5 x 60 cm w skali około 1:129 000 (AGAD, Zb. Kart. 8-16).

Ponadto spośród kartografi-ków sporządzonych w 1866 r. w związku z reformą admini-stracyjną zachowały się ma-py trzech powiatów w **guber-ni łomżyńskiej**:

1) *Mapa nowo tworzące-go się powiatu makowskiego* autorstwa inżyniera powia-tu pułtuskiego Konstatego Thury wykonana na arkuszu papieru 42,1 x 49 cm w skali około 1:136 000 (AGAD, Zb. Kart. 5-7),

2) *Mapa nowo utworzonego powiatu ostrołęckiego* nar-ysowana przez konduktora Z. Ry-kowskiego na arkuszu papieru 61,8 x 48 cm (r. 60 x 46,5 cm) w skali około 1:132 000 i pod-pisana przez inżyniera po-wiatu ostrołęckiego Lipskie-go (AGAD, Zb. Kart. 5-8),

3) *Mapa nowo utworzonego powiatu ostrowskiego* także sporządzona przez Z. Rykow-skiego i podpisana przez Lip-skiego powstała na arkuszu papieru 60,0 x 49 cm w ska-li około 1:131 000 (AGAD, Zb. Kart. 8-21).

Wspólną cechą wszystkich map powiatów, które powsta-ły w 1866 r. w związku z refor-mą administracyjną, jest język opisu – polski. Oznaczono na

nich granice podziałów admi-nistracyjnych. W zależności od położenia były to granice: państw, guberni i powiatów oraz gmin. Na każdej z tych map oznaczono sieć osadni-czą. Na niektórych (dla powia-tów pułtuskiego, rypińskiego czy lipnowskiego) jest to pełna sieć osadnicza, a w przypadku innych (dla powiatów płockie-go, płońskiego, ostrołęckiego czy ostrowskiego) naniesiono tylko ważniejsze miejscowo-ści. Natomiast na wszystkich oznaczono i wyróżniono mia-sta. Zróżnicowany jest także stopień szczegółowości ukaza-nia sieci hydrograficznej i sie-ci komunikacyjnej.

Nie możemy odpowiedzieć na pytanie, czy w 1866 r. bądź w kilku następnych latach skartowano wszystkie powiaty. Wiemy na pewno, że w 1866 r. sporządzono więcej map powiatów aniżeli te, które zachowały się do dzisiaj. W zbiorach polskich znajdują się późniejsze mapy, które są bądź kopiami, bądź redakcja-mi map wykreślonych w roku wydania ukazu o ustroju ad-ministracji terenowej w Kró-lestwie Polskim. W AGAD zachowały się wykonane w związku z reformą sądownictwa w Królestwie Polskim w 1876 r. kopie map z 1866 r. ośmiu z dziewięciu powiatów **guberni siedleckiej**: bialskie-go, garwolińskiego, konstan-tynowskiego, łukowskiego, radzyńskiego, siedleckiego, sokołowskiego, a także wę-growskiego (*Karta wiengrow-skiego ujezda, siedleckiej gu-biernii*, geometra A. Polaczek, papier: 60 x 59,4 cm, AGAD, Zb. Kart. 8-27) – ryc. 4.

Wszystkie kopie sporząd-zono w języku rosyjskim wielobarwną techniką rękopiśmienną w skali około 1:126 000. Autorem niezacho-wanych oryginałów z 1866 r. był dowódca rosyjskich wojsk topograficznych w Króles-twie Polskim gen. mjr Karol Richter. Na kopiach map oznaczono miejscowości, wyróżniając miasta powiatowe schematycznym zaznacze-niem zabudowy. Wykreślono

4. Mapa powiatu węgrowskiego z zaznaczeniem granic gmin i gminnych okręgów sądowych, 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 8-27

sięć komunikacyjną, hydrograficzną, a także granice guberni, powiatów, gmin i dodatkowo okręgów sądów gminnych, obejmujących zasięgiem od jednej do trzech gmin administracyjnych, których nie mogło być na oryginalach.

Nie zachowały się pierworysy map guberni Królestwa Polskiego opracowane w latach 1866-67. Najstarszą z map w zbiorach AGAD, które sporządzono po 1 stycznia 1867 r., jest mapa **guberni warszawskiej** wydana techniką litograficzną barwioną w 1869 r. na arkuszu papieru o wymiarach 74,8 x 54,7 cm w skali około 1:378 000. Autorem jest

inżynier Rządu Gubernialnego Warszawskiego Juliusz Majewski. Jednak nie jest to mapa administracyjna, mimo że zaznaczono na niej granice Królestwa Polskiego z Królestwem Pruskim, granice guberni warszawskiej (z guberniami: płocką, łomżyńską, siedlecką, radomską, piotrkowską i kaliską) oraz granice powiatów. Z tytułu na marginesie i z legendy wynika, że jest to mapa tematyczna przedstawiająca rozmieszczenie złóż kamienia polnego i żwiru (*Karta warszawskiej gubernii /.../. Karta kamienistych miestnostiej*, AGAD, Zb. Kart. 36-7).

W 1871 r. litografowano barwnie mapę **guberni warszawskiej** na arkuszu papieru

o wymiarach 79,4 x 56,5 cm, także w skali około 1:378 000. Pracę tę, przygotowaną do wydania przez Juliusza Majewskiego, można uznać za mapę administracyjną. Oznaczono na niej nie tylko granice Królestwa Polskiego z Królestwem Pruskim, granice guberni oraz granice powiatów, ale ich terytoria dodatkowo rozrózniono kolorami, a wśród symboli, którymi zaznaczono miejscowości, wyróżniono m.in.: miasta gubernialne, miasta powiatowe oraz siedziby urzędów gminnych (*Karta warszawskiej gubernii /.../*, AGAD, Zb. Kart. 8-4 – ryc. 5). Natomiast nie znamy daty sporządzenia pierworysu mapy, którego autorem był Antoni Kowal-

ski, jednak nie można wykluczyć, że powstał on między 1867 a 1870 r.

Kolejna grupa map guberni powstała po wprowadzeniu reformy sądowej 1876 r. O ile wykonane wówczas mapy powiatów, na których wykreślono granice okręgów sądów gminnych, przynajmniej częściowo, były kopiami map administracyjnych z 1866 r., np. prac Karola Richtera, to mapy sądowe guberni wydają się oryginałami bądź drukami sporządzonymi na podstawie ówczesnych rękopisów. W zbiorach AGAD zachowały się trzy mapy guberni z 1876 r. w języku rosyjskim ukazujące granice i siedziby gminnych okręgów

sądowych i okręgów sądów pokoju. Rękopiśmienna mapa **guberni łomżyńskiej** została wykonana 20 marca 1876 r. przez nieznanego autora wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 60,7 x 59,7 cm, w skali około 1:420 000 (*Karta łomżyńskiej gubernii, rasprieditajuszczaja granicy ujezdow, nowyje gminnyje sudiebnyje okruga, miasta pribywanija gminnych sudow i mirnych sudiej, a rawno granic mirowych okrugow*, AGAD, Zb. Kart. 36-5). Nieznany jest także autor pierwowrysu mapy **guberni radomskiej**, która została odbita i barwiona w litografii Jana Kantego Rafała Trzebińskiego w Radomiu na arkuszu papieru o wymiarach 42,5 x 54,5 cm w skali około 1:420 000 (*Karta radomskiej gubernii*, AGAD, Zb. Kart. 43-9). Mapę okręgów sądowych **guberni siedleckiej** sporządzili w 1876 r. W. Szujski, M. Czerepow i J. Taborowski. W tym samym roku została ona wydana drukiem wielobarwnym na arkuszu papieru o wymiarach 85,3 x 66,7 cm,

w skali około 1:226 000 (*Karta siedleckiej gubernii, s prodradzieleniem na sudiebnyje okruga*, AGAD, Zb. Kart. 4-26).

Na wszystkich trzech mapach wykreślono sieć hydrograficzną i komunikacyjną oraz naniesiono granice państw, guberni, powiatów oraz gmin. Mapy sądowe guberni łomżyńskiej i radomskiej są kartografiami schematycznymi, na których oznaczono tylko miejscowości będące siedzibami sądów pokoju i sądów gminnych. Na mapie guberni radomskiej dodatkowo zaznaczono miejscowości – siedziby urzędów gminnych. O większej dokładności mapy guberni siedleckiej zadecydowała głównie skala. Oznaczona na niej sieć osadnicza jest prawie kompletna. Na mapie rozróżniono: miasta gubernialne, miasta powiatowe, miasta, osady, wsie i siedziby parafii. Zamieszczono wykaz gmin w każdym z dziewięciu powiatów guberni siedleckiej. Okręgi sądowe oznaczono kolorami objaśnionymi w legendzie.

Reformy administracyjna 1866/67 r. i sądowa 1876 r. w Królestwie Polskim należały do najważniejszych działań podjętych przez władze w Petersburgu po upadku powstania styczniowego, mających na celu likwidację resztek autonomii i całkowitą unifikację tego terytorium z Rosją. Zmianom w podziałach administracyjnych i w organizacji sądownictwa towarzyszyły prace kartograficzne. W latach 1866-67 r. powstały mapy powiatów (z wykreślonymi granicami gmin), zwłaszcza tych, których granice i przynależność gubernialna uległy zmianie. Sporządzono także mapy guberni w ich nowych granicach. Kolejne kartografika opracowano w 1876 r. Wówczas na mapach powiatów i guberni nanoszono granice okręgów sądowych oraz siedziby gminnych okręgów sądowych i okręgów sądów pokoju. Często wykorzystywano do tego mapy powstałe dziesięć lat wcześniej, sporządzając ich kopie. Kartografika z tego okresu są także dowodem postępującej rusyfikacji ziem

Królestwa Polskiego. O ile w latach 1866-67 mapy wykonywano w języku polskim, to w 1876 r. już tylko w języku rosyjskim.

dr Henryk Bartoszewicz

Literatura:

- Bartoszewicz Henryk, *Królestwo Polskie po roku 1830. Reforma miejska, Prace regulacyjne w miastach*, cz. 3, GEODETA 3/2007;
- Grzybowski Konstanty, *Historia państwa i prawa*, t. IV, *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, uzupełnili i przygotowali do druku: J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1982;
- Kieniewicz Stefan, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1977;
- Kieniewicz Stefan, *Powstanie styczniowe*, wydanie II, Warszawa 1983;
- Olszewicz Bolesław, *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921;
- *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1-1918 (Zarys historyczny)*, opracowali: W. Trzebiński (tekst), A. Borkiewicz (mapy), „Dokumentacja Geodezyjna”, z. 4 i 4a, Warszawa 1956;
- Szaniawska Lucyna, *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815-1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 1997.

5. Mapa administracyjna guberni warszawskiej, 1871 r., AGAD, Zb. Kart. 8-4

